

prof. dr. rusmir mahmutćehajić

stolačka čaršija

U vidiku perenijalne filozofije

Drugi dio*

Bog je odredio vrt kao čovjekov izvorni zavičaj. Sve u njemu, uključujući i čovjeka, svjedočilo je Stvoritelja ali tako da je sve bilo naspram i radi čovjeka. Sav vanjski svijet tog vrta bio je u jasnoći ljudske unutarnjosti: "I Mi smo rekli: 'Ademe, stanujte ti i tvoja žena u vrtu, i slobodno jedite u njemu otkud hoćete; ali se ne primičite ovome drvetu, da ne biste bili činitelji zla.'"¹ Sva prostranstva vrta bila su oko nepovredivog drveta kao središta. Gdje god čovjek krenuo i za čime god posegnuo, njegovo htijenje bilo je i Božije: svime što je čovjek činio zadovoljavao je Boga. A sam je bio zadovoljan onim što mu je Bog dao. Tako je bilo sve dok je čovjek priznavao svetu nepovredivost drveta koje mu je Bog pokazao kao jedno u neizbrojivome mnoštvu. Čovjekovo htijenje da s tog drveta neće ništa bilo je isto što i Božije htijenje. On je znao za to drvo kao jedno u neizbrojivome mnoštvu rajskog raslinja; znao ga je kao slično i drukčije, kao pokazano i izdvojeno. Ono je bilo dostupno, ali kao takvo zabranjeno, nepovredivo i sveto. Svetost tog drveta određivala je smisao svemu drugom u raju i čovjeku. Ta svetost ili nepovredivost usred svijeta svjedočila je svetost i nepovredivost usred čovjeka. Njome su te dvije strane postojanja, svijet i čovjek, bile jasno povezane i jasno razdvojene u svjedočenju da nema boga osim Boga.

* Ova studija je dio knjige Čaršijska: Jezik i značenja koju će objaviti zagrebački izdavač Antibarbarus. U Glasniku br. 3-4 (2007): 239-269 objavljen je prvi dio.

¹ Kur'an, 2:35.

A kada je čovjek to svoje htijenje da neće ništa s nepovredivoga drveta preinačio u ne-htijenje, ili u htijenje da hoće, njegova volja više nije bila i Božija: te su se dvije volje sudarile, pa je nestala dostupnost prostranog vrta na najljepšoj uzvisini; čovjek je dospio u pustinju najniže nizine, u tminu svoje volje bez svetog središta ili vrta s nepovredivim drvetom. Dospio je na dno doline, i tu gorko zaplakao, okrećući se Bogu i priznajući Mu svoj grijeh. Dno doline postalo je mjesto njegove spuštenosti u tminu, ali i mjesto izbaviteljskoga pokajanja. U tmuni tog novog stanja Bog mu je pokazao Nepovredivo ništište kao znak Nepovredivog drveta. Za doseganje izgubljenog vrta određeni su mu put i uputa ali u neprestanome putovanju ili radu, redu i cilju. Sveto središte nije nestalo. Ono je postalo skriveno u svjetskome labirintu i zamračenome jastvu. Bog je pozvao čovjeka da slijedi uputu i da raskriva zastore preko znakova u obzorjima i jastvima, i da ne bude od onih koji svojim neznanjem pokrivaju znakove u obzorjima i njima samim, te na taj način padaju još niže. A to je padanje djelovanje iz neznanja koje mu se pričinja znanjem – nasilje protiv sebe i pohlepa, u kojoj on slijedi svoje strasti.

Grad je postao labirint u kojem čovjek traži sveto središte izgubljenoga raja. I samo ime "grad" podsjeća na njegovo izvorno značenje. U imenici "vinograd" jasno je očuvano značenje "grada" kao "vrta". Sve što čovjek nasljeđuje i postavlja u gradu trebalo bi služiti njegovu vraćanju u vrt ili na najljepšu uzvisinu. A to je ozbiljenje u kajanju ili ponovnome okretanju Bogu i to tako da On bude zadovoljan čovjekom i da čovjek bude zadovoljan Njime. S tim usklađenjem dviju volja, u svjedočenju da nema volje osim Volje, čovjek se vraća iz tmina Svjetlosti, iz raspršenosti Jednosti, iz nemira Miru. Cijeli je grad labirint u kojem čovjek traga za svetim središtem ili Nepovredivim drvetom o kojem svjedoči Nepovredivo ništište označeno Kućom. O tome svetom traganju za Svetim kazuju jabuke na vrhu munare. Kada to traganje dovede čovjeka do njegova cilja, ili do Svetog, gradu će biti vraćena njegova izvorna narav vrta sa svetim ili nepovredivim drvetom. I grad će postati Grad. Sve u njemu svjedočit će o vrtu kao najljepšoj uzvisini na kojoj i radi koje je čovjek stvoren. Tada će u svijetu i čovjeku svanuti dan u kojem će biti ozbiljeno Božije obećanje čovjeku: "I onaj koji daje svoj imetak da se očisti, i

nikome se ne udvarajući radi naknade, samo tražeći Lice svoga Gospoda Višnjeg, on će doista biti zadovoljan."² To zadovoljstvo jest u osvjetljenju i osvješćenju svega u pravdi: "I zemlja će sjati svjetlošću svoga Gospoda, i Knjiga će biti stavljena na mjesto, a vjernici i svjedoci bit će izvedeni, i pravedno među njima odlučeno, i neće im biti učinjeno krivo."³

Stavljanje Knjige na mjesto znači da će svakome znaku biti vraćeno njegovo izvorno značenje. Sve u obzorjima i jastvima jasno će obznanjivati istinu. Knjiga je sabranost svih znakova u svjetovima i čovjeku, jer nema ničeg a da nije spomenuto u njoj: "Ni toliko kolika je težina mrava na zemlji ili nebu ne izmiče od tvoga Gospoda, niti ima ičeg manjeg od toga, a ni većeg, a da nije u jasnoj Knjizi."⁴

Traženo je središte naznačeno mesdžidom: njegovi crveni ćilimi s lozama označavaju vrt za kojim čovjek traga i koji može naći slijedenjem Hvaljenog. A tim slijedenjem njega čovjek svjedoči svoje voljenje Boga i zadobiva Božije voljenje njega. O toj ljubavi govori ružina crven mesdžidskih ćilima kao slike raja. Prema mesdžidu kao središtu okrenut je cijeli grad kao nejasna slika izgubljenog vrta. Svih devetnaest putova na brdskim padinama, sve ceste preko dolina i kroz klance, svi sokaci i staze, sva ljudska okretanja iz kuća i avlija, iz bašči i vinograda, kroz sva vrata i prozore i preko svih pragova i mostova, vode čaršiji. A ona je zgusnuće tog labirinta; što joj je čovjek bliži to su iskušenja veća. Tražeći njeno skriveno središte ili nepovredivu svetost u mnoštvu njenih oblika, putnik traži sebe: on uzlazi onome stanju za kojim čezne kao izgubljenome blagu.

Putnici tragatelji u stolačkoj čaršiji spominju da je na dućanima i kućama, te na džamiji, mektebu i ostalim pomoćnim zgradama u avliji, moguće izbrojati devedeset i devet vrata i prozora. Oni nadalje kažu da su znalci čaršije mogli pokazati kojem od Božijih najljepših imena odgovaraju prozori ili vrata, i tako za svako ime i za svaki prozor ili vrata – pronalaženje svetog središta zahtijeva znanje svih najljepših imena.

² Isto, 102:18-21.

³ Isto, 39:69.

⁴ Isto, 10:61.

Sahat-kula obznanjuje da su i nebesa i zemlja trudni Časom⁵, a okomica munare koja napominje uzajamnost zemlje i neba, te pet poziva s nje, upozoravaju da je čovjekov izlaz na krajnjoj granici njegova putovanja – kroz nebeska vrata o kojima kazuju svi znakovi u obzorjima i jastvima.⁶

Evlija Čelebija, koji je kroz Stolac prošao 1664. godine, ne spominje u svom Putopisu sahat-kulu. Iz tog nespominjanja Hifzija Hasandedić je zaključio da bi vrijeme njenog građenja trebalo biti poslije te godine. Ta njegova pretpostavka nije u skladu sa stolačkom predajom prema kojoj je sahat-kula podignuta četrdeset godina nakon završetka Čaršijske džamije, a to znači 1559. godine.

U zapisu stolačkog sudije 27. veljače 1769. godine spomenuta je i sahat-kula. Evo tog zapisa:

Emin-aga Jašarbegović muteveliji: Zavještana suma novca u gotovini je 50 groša. Zapisano je, prema izjavi navedenog mutevelije, da je prilikom zavještanja postavljen uvjet da prirast od navedenog iznosa bude korišten za popravljanje i održavanje sahat-kule. Uz mutevelijino znanje nasljednici osobe s imenom Emin-aga spustili su prvi iznos od 100 groša na polovinu. Spušteno na polovinu. 20. ševal (11)82.⁷

Sahat-kula je srušena pred Drugi svjetski rat, u vrijeme kada je zločinački pokret uništavanja bosanskog kulturnog naslijeđa dobio politički iskaz u dogovoru Cvetković-Maček o podjeli zemlje između Srbije i Hrvatske. Razaranje cijele stolačke čaršije 1993. godine može biti smatrano nastavkom i vrhuncem tog istog zločinačkog pothvata koji dugo traje. Tome zločinu doprinosilo je neznanje baštinika i branitelja stolačke čaršije kao graditeljskog naslijeđa s najvišom vrijednošću i za njih i za svijet. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglasila je 2003. godine Čaršijsku džamiju i čaršiju u Stocu bosanskohercegovačkim nacionalnim spomenikom.⁸

⁵ Vidjeti Kur'an, 7:187.

⁶ Isto, 7:40.

⁷ Izvorni tekst na turskome jeziku je u rukopisu Stolački sidžil suca Ibrahima Vehbija, R.19 u zbirci "Mahmutčehajić". Kopija tog rukopisa je u Arhivu Hercegovine u Mostaru. Ovdje dani prijevod s turskog jezika napravila je Kerima Filan.

⁸ Odluka br. 08.1-6-915/03 od 6. maja 2003. godine.

Zato je obnavljanje Čaršijske džamije i čaršije u Stocu način suprotstavljanja zločinu i zalaganje za ljudsko dostojanstvo i građansko povjerenje. Ljudsko dostojanstvo je neprestano između poricanja i potvrđivanja. Ugrožava ga izvrnutost poretka, kada su lijepo i dobro prikazani kao ružno i zlo, a ružno i zlo kao lijepo i dobro. Rušitelji stolačke čaršije nastoje njenim baštinicima nametnuti to izvrtnanje u poretku svijeta. Nad tim ljudima Stoca izvršen je zločin, ali ga izvršitelji nastoje prikazati kao krivicu žrtava. Očekuje se da te žrtve ne mogu prepoznati šta je njihovo pravo, a šta njihov dug, te da će i oni propasti u toj nemogućnosti onako kako je nestala njihova čaršija. A nije tako. Sve dok ima čovjeka ima i nade za njegovo otkrivanje ili nalaženje njegove najviše mogućnosti u uzlaženju od svakog stanja prema Najljepšem.

Čaršija je pozornica brojnih i zgusnutih ljudskih odnosa. Čini se da čovjekove mogućnosti nisu nigdje iskušavane s toliko mnogo načina kao u čaršiji, i to od najniže nizine pa sve do najljepše uspravnosti. Tu se čovjek pokazuje u svojim slabostima jednako kao i vrlinama. Samo u takvome iskušavanju on može otkrivati i snažiti poniznost i darežljivost, te blagost i pravednost. Na toj pozornici života čovjek je tražitelj svoje više mogućnosti. A valja mu znati da nebeska osa njegovog putovanja uspravnim putem ima dva kraja – ustrajavanje i suprotstavljanje. Ustrajavanje je u sjećanju na Boga, a suprotstavljanje suzbija strasti koje priječe i onemogućuju uzlaženje.

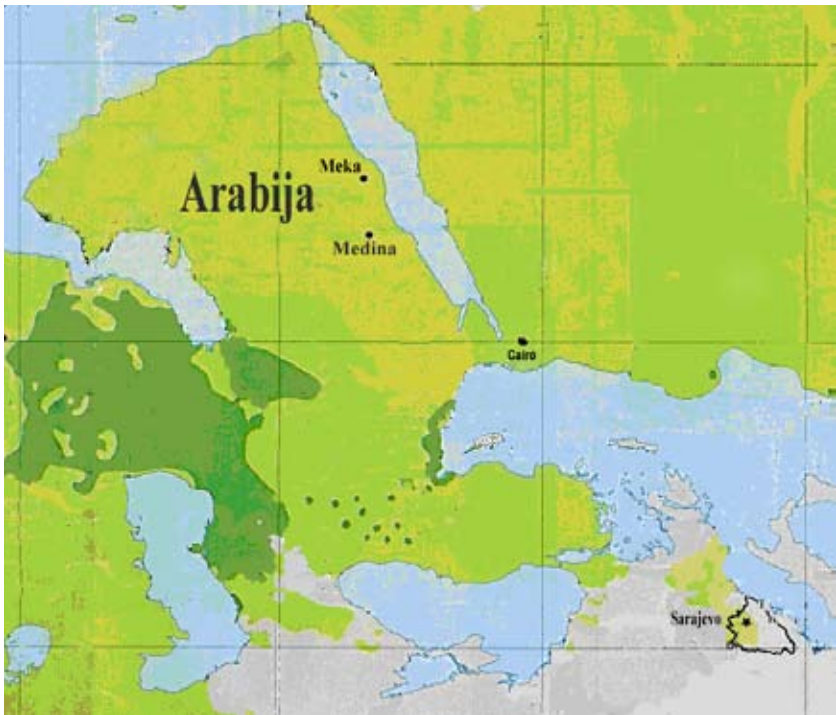
U svakome činu čovjekovog odnosa sa sobom, drugim ljudima i svijetom kao cjelinom iskušavana je njegova svijest o sigurnosti suda na kojem će polagati račun: "A Mi ćemo postaviti ispravne tezulje za Dan ustajanja, pa ni jednome jastvu ništa krivo neće biti učinjeno; čak ako bi to bilo težine jednog jedinog zrna gorušice, Mi ćemo ga donijeti, a Mi smo dovoljni i za polagatelje računa."⁹

Za ozbiljenje svakog jastva presudni su odnosi s drugim ljudima. U tim odnosima su i pogibeljne opasnosti i izbaviteljske odlučnosti. Ustrajavajući u sjećanju na Boga i suprotstavljanju svojim strastima čovjek će činiti dobro i lijepo u svim okolnostima. Sva njegova prijateljstva bit će odraz tog ustrajavanja na sjećanju i suprotstavljanja strastima. Niko i ništa neće imati značaj u

⁹ Kur'an, 21:47.

njegovome jastvu mimo povezanosti s Bogom kao Istinom i Prijateljem. Izobličenosť i razorenosť jastva uzrokuje izobličenosť i razorenosť čaršije: "Vi ste sebi uzeli samo kumire, mimo Boga, kao znak uzajamne ljubavi u ovome svijetu; potom, u Danu ustajanja, vi ćete poreći jedni druge."¹⁰

Ali ljudi žive s izobličanim i razorenim jastvima. O tome govore njihove pometenosti i razvaline njihovih čaršija. Ako se izlaz iz takvog stanja traži u nauku o čovjekovome dugu Bogu kao Istini, onda je promjena takvog stanja sabrana u poučku: "Sjećajte se imena svoga Gospoda, i predajte Mu se posve predano – Gospodu istoka i zapada, nema boga osim Njega, pa Njega uzmite za Prijatelja."¹¹ "Bog naređuje pravdu, vrlinu i davanje rodbini; i On zabranjuje nepristojnosť, nečasnosť i drskosť. On vas upozorava, možda ćete se sjetiti."¹²

Slika 1.

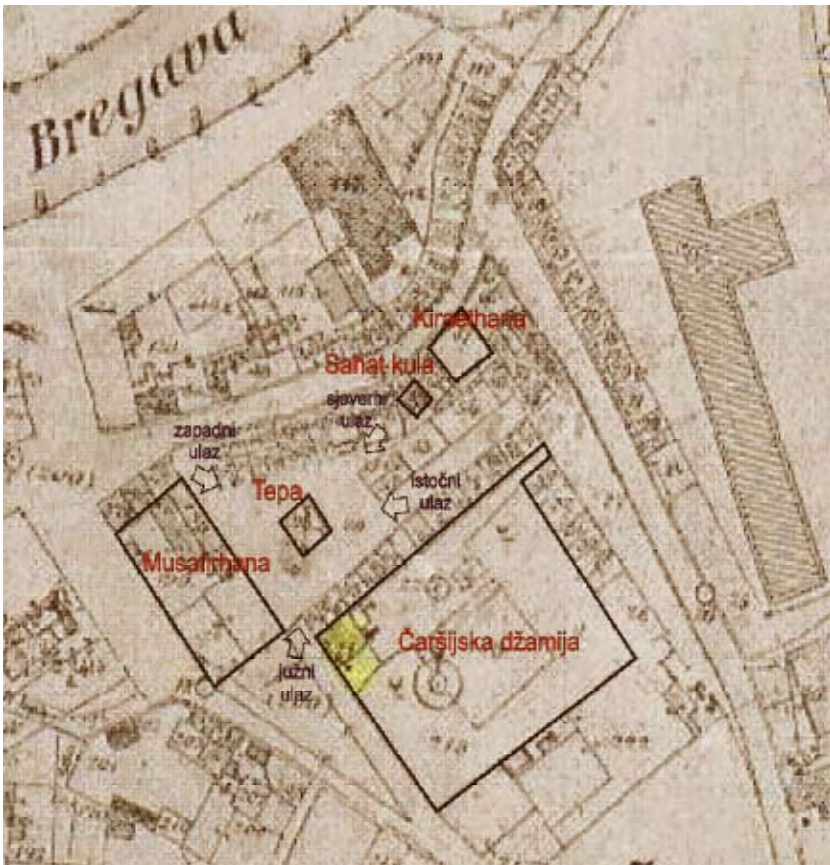
¹⁰ Isto, 29:25.

¹¹ Isto, 73:8-9.

¹² Isto, 16:90.

“Okreni svoje lice prema Nepovredivome mesdžidu; i gdje god bili okrenite svoja lica prema njemu!”¹³

Čovjekova prisutnost na Zemlji je dio njegovog slaženja i uzlaženja koja započinju savezom s Bogom u pred-postojanju i dospijeva do Dana suđenja. Ključni znakovi tog slaženja i uzlaženja su dva mesdžida, jedan u dolini i drugi na brdu. Za taj u dolini Bog kaže: “Prva kuća postavljena za ljude je ona u Bekki, blaženo mjesto i uputa svim svjetovima.”¹⁴ Tim Božijim nalogom i uspostavljanjem kuće svakome mjestu na zemlji dana je mogućnost da bude ‘mjesto sedžde’. Svjedočenjem da nema boga osim Boga i svjedočenjem da je Hvaljeni Njegov Poslani svako mjesto postaje cjelina čovjekovog povezivanja s Bogom preko Njegovog Poslanog.

Slika 2.

¹³ Isto, 2:144.

¹⁴ Isto, 3:96.

Mesdžid u dolini koja je usmjerena prema Mekki

Stolačka čaršija je oblikovana mesdžidom u njezinome središtu. Zato je taj mesdžid čaršijski i zato je čaršija mesdžidna. Čaršija izvire iz mesdžida i njemu se vraća, prema načelu: "Doista mi smo Božiji i Bogu se vraćamo!"¹⁵

Slika 3.

Musafirhana - Kuća za goste

Merjemin sin Isa molio je Boga: "O, Bože naš Gospode, spusti nam s neba trpezu, koja će za nas biti blagovanje, prvim i posljednjim od nas, i znak od Tebe. I daj za nas; Ti si najbolji od

¹⁵ Isto, 2:156.

davatelja.”¹⁶ U to moljenje uključena je težnja da svijet bude svjedočen kao posvećen, te da se on i njegove pojave prime kao trpeza koju je Bog spustio i za kojom je svaki čovjek gost. Musafirhana je otvorena i prema istoku i prema zapadu, pa svojim primanjem gostiju na putu prema čaršiji i povratku iz nje daje smisao ljudskome iskazu u otvaranju. Takvo značenje musafirhane, s primanjem i gošćenjem ljudi, opravdava njenu veličinu i vidljivost sa svih strana.

Slika 4.

Pravda kao tačno mjerenje

U središtu dijela čaršije izvan mesdžida je natkrovljeno mjesto za mjere i vagu. Pravda je pokazivanje i govorenje istine, a put pravednih je pristajanje uz istinu. Četiri stupa koja nose krov kazuju o četiri počela. A otvorenost tog prostora sa sve četiri strane ukazuje na pozvanost svih ljudi da mjere pravo i provjeravaju svačije mjerenje. Poredak svijeta odražava Božiju pravednost. A čovjek je pozvan da to prizna i ozbilji preko povjerenja kao svog odnosa s Bogom. Na četiri stupa kvadratne osnove postavljen je piramidni krov. Time je naznačena veza zemlje i neba. Četiri stupa imaju brojna značenja – četiri spuštene knjige (Tora, Psalmi, Evanđelje i Kur'an), četiri stupnja ozbiljenja (šerijat, tarik, hakikat i marifat), četiri rajске rijeke (vode, mlijeka, vina i meda).

¹⁶ Isto, 5:114.

Slika 5.

Otvorenost i zatvorenost prema džamiji

Četnaest je dućana ispred džamijske avlije. Razdvojeni su ulazom u avliju. Na njihovoj desnoj strani je mekteb. Nijedan od tih dućana nema ulaz u džamijsku avliju. Da bi ušli u džamiju, ljudi su pozvani da ostave trgovinu. A mekteb, kao mjesto knjige, ima otvorenost i prema čaršiji i prema džamiji.

Slika 6.

Kapija kao veza dviju razina svijeta

Kapija na džamijskoj avliji razdvaja dućane. Ona je veza dvaju dijelova čaršije – jednog koji sačinjava mesdžidna cjelina i drugog koji je njeno produljenje u trgovište. Na taj način kapija je znak neodvojivosti čovjekove prisutnosti na zemaljskoj površi od uzajamnosti s nebom.

Slika 7.

U dnu doline, preko vode

Stolačka čaršija ili sabiranje sve četiri strane svijeta, je u Dolini, i to na njenome dnu ili središtu. Sve je u toj dolini oblikovano kao ljudsko priznanje nizine postojanja i volje da se iz nje uzađe. Munara i sahat-kula ukazuju na tu okrenutost nizine prema visini. To što je vidljivo u čaršiji kao vanjskome iskazu ljudskosti ima svoju sliku u unutarnjosti svakog čovjeka. Za ozbiljenje tog odnosa ljudske nizine i izvorne visine očekuje se prepoznavanje ukupnosti postojanja kao pozornice na koju čovjek dolazi, iz koje odlazi. A to jeste usmjeravanje prvo na površi zemlje, a potom od nje prema visini: to je uzvišenost u poniznosti. Kada je čovjek usmjeren prema mihrabu ili vratima koja vode kroz svijet, njegov put je "preko vode". Rijeka dotječe s lijeve strane i otječe prema polju. Kada se

uputi prema mesdžidu, on prelazi preko vode ili ozbiljuje sebe u čišćenju. Na cijelome tome putu "preko vode" više je slika tog čišćenja – kanal ispred dućana, šadrvan u džamijskoj avliji, čatrnja, skidanje obuće.

Slika 8.

Knjiga kao treća Božija objava

Bog Sebe objavljuje stvaranjem svijeta i čovjeka i spuštanjem Knjige Svojim odabranim vjesnicima. To što je raspršeno u svijetu sabrano je u čovjeku. I jedno i drugo Bog objavljuje spuštanjem Svoje Riječi u ljudski jezik. Na taj način svaki čovjek postaje primatelj i prenositelj Knjige. Povezanost mekteba s unutarnjošću džamije i vanjskim svijetom pokazuje na porijeklo Knjige i na njezinu obuhvatnost svega što je u ljudima i obzorjima.

Slika 9.

Kuća učenja

Kiraethana je postavljena u najudaljenijem uglu čaršije. To je kuća učenja u kojoj bi svakome znanju, bez obzira na to odakle je došlo, valjalo vratiti dostojanstvo njegovim upućivanjem na Božiji nalog: "Uči u ime svoga Gospoda Koji je stvorio, stvorio čovjeka od ugruška. Uči! A tvoj Gospod je Najčasniji, Koji je podučio perom, podučio čovjeka onome što on nije znao."¹⁷

¹⁷ Isto, 96:1-5.

Slika 10.

Kula vatre

Munara u doslovnome smislu jeste "mjesto vatre". Time su nad sve položene ravni grada uzdignuta dva znaka – svjetlosti i topline. Svjetlosti odgovara znanje a vatri ljubav. Znanje i ljubav zajedno jesu vjera. Kada su znanje i ljubav od Boga i prema Njemu, čovjek u svijetu može živjeti pravedno, a to znači da je Bog za njega vazda prvi i posljednji, te unutarnji i vanjski. Munara to obznamljuje i neprestano napominje.

Slika 11.

Kula časa

Čovjek nema ispriku za bilo kakvo bježanje od sebe ni prema prošlosti ni prema budućnosti. On je vazda u času kao bliskome. Njegove vrlina i pravednost su ozbiljive samo u tom času. Zato je čas presudan, kako to naznačava okomica "kule časa", i svojom vidljivošću i svojom čujnošću.

Slika 12.

Položenost i uspravnost

Cijela stolačka dolina sa svim okružujućim brdima i rijekom kroz nju, sabrana je u Čaršijskoj ili njenome mihrabu. I nije moguće shvatiti tu uzajamnost čovjekovog udomljivanja u svijet preko građenja u dolini i na brdskim padinama ako se isključi punina njegove svrhe: vratiti se posve Bogu ili u svome jastvu ozbiljiti Njegova najljepša imena. Ta cjelina i sve njene pojedinosti pokazuju se u njihovome punome značenju tek kada je čovjek smješten u ukupnost zemlje i nebesa i svega što je među njima kao putnik koji se vraća Bogu. Sve pojedinačnosti stolačke čaršije uključujući tu i Grad, imaju značenja u nauku koji uključuje metafiziku, kozmologiju, antropologiju, psihologiju u cjelini perenijalne filozofije. S tim se naukom čovjek preinačuje u mogućnost primanja, pa mu se grad obznanjuje kao vrt i vrt kao grad.

Slika 13.

Kupaonica za mrtve

Da je zemaljski život neodvojiv od nebeskih vidika, nije ništa nego obznana smisla čovjekovog života: čovjek dolazi od Boga i Njemu se vraća. Nakon sveg njegovog zemaljskog putovanja, sa svim zaslugama i krivicama, on se vraća Bogu s uzdanjem u Njegovu milost. On prolazi kroz kupaonicu za mrtve. U nju ulazi iz čaršije, te, prolazeći kroz džamiju, odlazi do svoje zemaljske kuće, predan smislu da je čovjekova kuća u Boga: "Njih čeka kuća blagostanja u njihovoga Gospoda."¹⁸

¹⁸ Isto, 6:127.

Slika 14.

Pogled s južnog ulaza

Čaršiju čini složenom geometrijsko tkivo. Položene okomite i kose crte tog tkiva određuju različite tvari čaršijskih građevina – kamen sa svojom trpnom hladnoćom, drvo sa svojom trpnom toplinom, gvožđe sa svojom djelatnom hladnoćom. Pravilnost unutar tog tkiva je skrivena, ali ipak prisutna u svakome gledanju i doticanju. Čaršiju određuju četiri kardinalna smjera. Ključni je onaj s juga i prema njemu, što u slučaju Stoca približno znači od Mekke i prema njoj. Južni ulaz u prostor Čaršije je između mekteba i musafirhane.

Slika 15.

Pogled sa zapadnog ulaza

Ulaz sa zapada i prema njemu je između dućana, koji čaršijski prostor omeđuju sa sjeverne strane, i musafirhane i taj pristup kao i svaki drugi određuju okomice sahat-kule i munare i, stupovi i krov mjesta za vaganja i mjerjenja. Ali glavna usmjerenost sveg kretanja je prema džamijskoj kapiji.

Slika 16.

Pogled s istočnog ulaza

Prilaz sa istoka je između dućanskog niza pred džamijom i zgrada u kojima su pekara i kovačnica. Odatle je najjasniji pogled na mekteb, musafirhanu, stupove i krov nad vagom i dućane. Usmjeravanje prema bilo kojem djelu čaršijskog prostora s te strane ukazat će, ipak, na džamijsku kapiju kao granicu koja određuje svu čaršiju.

Slika 17.

Pogled sa sjevernog ulaza

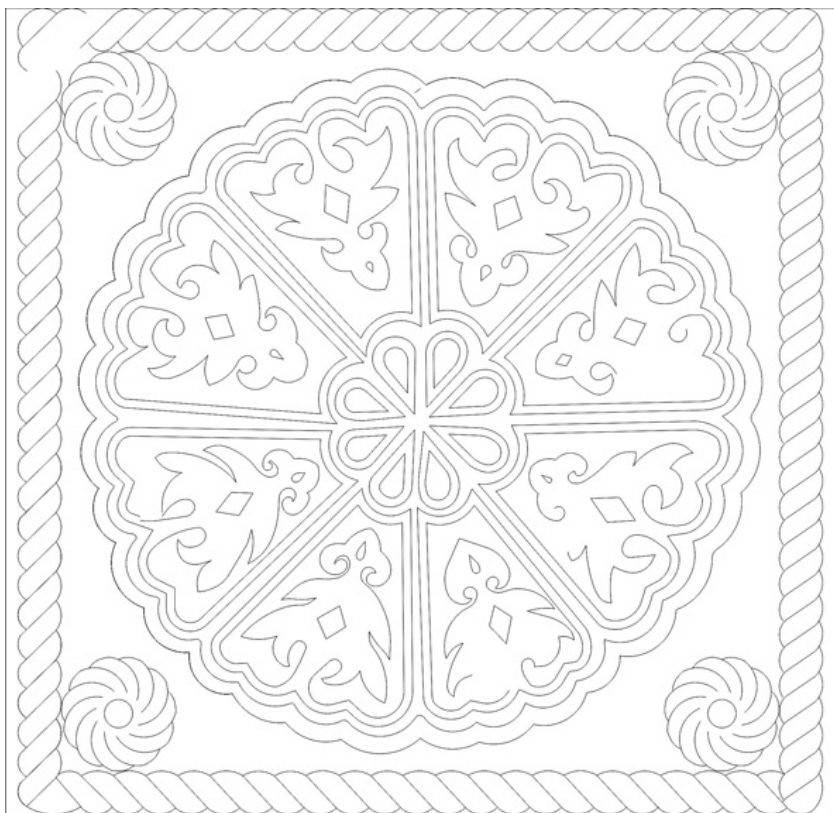
Sjeverni ulaz ili izlaz čaršijskog prostora je između dućana, na jednoj, i kiraethane i sahat-kule, na drugoj strani. Dolaženje s te strane je izravno okrenuto džamijskoj kapiji, pa se svi njeni drugi sadržaji pokazuju kao lijeva i desna strana u odnosu na put prema ključnome određenju svih sadržaja u vidiku onog koji ulazi. Zamršena mreža cesti i sokaka u dolini i na brdskim padinama raskriva se u čaršijskoj geometriji s neprestano tonućim i izranjajućim značenjima od vrha munare pa do svake linije na površima kojima se korača.

Slika 18.

Knjiga kao veza čovjeka i svijeta

Mekteb povezuje džamijsku unutarnjost s čaršijskom cje-linom. U njega se ulazi iz džamijske avlije, a prozori su mu prema musafirhani i dućanima. Djeca i njihov učitelj se uspinju u mekteb da bi se okupila oko Knjige koju je Bog spustio na srce Hvaljenog i na taj način ljudima pomogao u uzlaženju od tame prema svjetlosti. Taj pogled u Knjigu preko slušanja, govorenja, pisanja i čitanja javljat će se čovjeku kao opomena i uputa u svim prisutnostima u čaršiji. U svakome odnosu sa svijetom i ljudima objavljivat će se spuštenost knjige i čovjekova obavezanost da sve čini na najljepši način.

Slika 19.

Čovjek i svijet: Sabranost i rasprostranjenost

Desno i lijevo od ulaza u stolačku Musafirhanu postoje po četiri dućana. Desno i lijevo od prolaza prema unutarnjosti Čaršijske džamije postoje po četiri drvena stupa. Ta četiri dućana i ta

četiri stupa, kao i brojni drugi oblici koji su izvedeni iz tog broja, označavaju zemlju na kojoj je čovjeku dodijeljeno namjesništvo. A kada čovjek to namjesništvo ozbiljuje tako da sve čini na dobar i lijep način, nebeski se poredak preko njega obznanjuje na zemlji, i to stalno na drukčiji način u različitim vremenima i na različitim mjestima. Na to upućuje osam znakova na Musafirhani - svaki u kvadratu – sa središtem iz kojeg je izveden drukčiji geometrijski oblik. Središte odgovara čovjeku kao namjesniku na Zemlji ali i Duhu koji mu je Bog udahnu; razvijeni geometrijski oblik odgovara savršenom obznanjenju savršenog središta.